

RAFAŁ KANIA

Akademia Mazowiecka w Płocku

rafalkania@op.pl

ORCID: 0000-0003-2900-6695

Ideologiczne i prawne podstawy tworzenia systemu pracy w pierwszych miesiącach istnienia Polski Ludowej

Słowa kluczowe: praca, marksizm-leninizm, komuniści polscy, Polska Ludowa, demokracja ludowa

IDEOLOGICAL AND LEGAL BASICS OF CREATION OF WORK SYSTEM IN THE FIRST MONTHS OF THE EXISTENCE OF PEOPLE'S POLAND

Abstract

In Marxist ideology, work was one of the fundamental ideas. It formed an important element of the basis of the entire system of views, as well as the socio-economic system built on its basis. This position was taken over by the Polish communists who, with the publication of the PKWN Manifesto, began their march for power in post-war Poland. In their conception of the system of people's democracy, work took the central place of the new axiological order. The aim of the article is to present the relationship between the idea of work contained in the ideology and program of Polish communists and the law-making activity defining the principles of performing work in the early period of the existence of People's Poland.

Keywords: work, Marxism-Leninism, Polish communists, People's Poland, people's democracy

Wprowadzenie

Wraz z zainicjowanym wydaniem Manifestu PKWN marszem po pełnię władzy w powojennej Polsce komuniści przystąpili do wprowadzania gruntownych zmian ustrojowych. Odbywało się to w imię realizacji rewolucyjnej i jednocześnie

utopijnej koncepcji, ukształtowanej na gruncie marksizmu-leninizmu. W głośnym przez wspomniane środowisko polityczne programie przemian społeczno-gospodarczych kluczową rolę odgrywała praca ludzka. Znaczenie tej idei wynikało z faktu, że w ideologii komunistycznej zagadnienie to wiązało się nie tylko z utylitarnie pojmowanymi procesami gospodarczymi. Praca była także centralnym elementem moralności socjalistycznej i jako zagadnienie konstytuujące podstawy komunistycznej aksjologii wykraczała daleko poza stosunki gospodarcze, oddziałując na większość sfer życia indywidualnego i społecznego nowo tworzonego ustroju tak zwanej demokracji ludowej.

Przedmiotem artykułu jest ukazanie związku między regulacjami prawnymi dotyczącymi tworzenia systemu pracy, stanowionymi w okresie od Manifestu PKWN do wyborów do Sejmu Ustawodawczego w styczniu 1947 roku, a ideą pracy nakreśloną w programie komunistów polskich, sformułowaną na gruncie głoszonej przez nich ideologii. Przeprowadzenie analizy porównawczej ma przybliżyć przesłanki i cele przyświecające wspomnianemu obozowi politycznemu przy okazji wprowadzania aktów normatywnych regulujących świadczenie pracy w pierwszych 30 miesiącach rządów. Do realizacji tak nakreślonego przedsięwzięcia badawczego wykorzystane zostaną metoda analizy treści oraz metody wykładni tekstów prawnych.

Idea pracy na gruncie ideologii marksistowskiej

Punktem wyjścia do tworzonego przez komunistów prawa regulującego zasady wykonywania pracy było stanowisko klasyków marksizmu-leninizmu. Przyступując do analizy istoty pracy ludzkiej, Fryderyk Engels wyszedł od przytoczenia poglądu przedstawicieli klasycznej szkoły ekonomicznej, uznających tego rodzaju aktywność za źródło wszelkiego bogactwa. Jego zdaniem była jednak ona czymś znacznie ważniejszym. Stanowiła bowiem pierwszy warunek „wskiego życia ludzkiego, i to w tej mierze, że w pewnym sensie można powiedzieć: stworzyła ona samego człowieka”¹. Wywarła bowiem decydujący wpływ na ukształtowanie współczesnego pokolenia *homo sapiens*².

W pracy znalazła pełne odzwierciedlenie moc sprawcza gatunku ludzkiego — potencjał jego twórczego oddziaływania na przyrodę. Zdaniem Karola Marksa czynnikiem odróżniającym pracę od innej aktywności była antycypacja pożądanego skutku planowanej aktywności. Zamierzający podjąć określone działanie wyznacza konkretny cel do osiągnięcia, a następnie dostosowuje do niego swoje poczynania. Pracę charakteryzuje racjonalność polegająca na przewidywaniu

¹ F. Engels, *Rola pracy w procesie ucłowieczenia małpy*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela wybrane*, t. 2, Warszawa 1949, s. 69.

² *Ibidem*.

i projektowaniu przyszłego stanu lub obiektu w świadomości ludzkiej³. Marks podkreślał przy tym, że praca jest zawsze wynikiem aktu woli ukierunkowanego na wytworzenie wartości użytkowych. Dzięki niej udało się człowiekowi przezwyciężyć determinizm świata przyrody i zapoczątkować kształtowanie otoczenia podług swojego wyobrażenia⁴.

Zdaniem marksistów pierwszym czynnikiem składającym się na pracę była interakcja między człowiekiem a przyrodą. Drugi wynikał z kształtu stosunków społecznych, w których praca była wykonywana. W tym przypadku występowała zależność wzajemna. Ponieważ ludzie nie dysponują zdolnością do tworzenia wartości użytkowej wykraczającej poza sprawstwo indywidualne, praca w sposób decydujący zaczęła wpływać na kształtowanie stosunków społecznych opartych na współpracy⁵. Rozwój procesów produkcji przyczynił się do zbliżenia członków społeczeństwa oraz utrwalenia etosu współdziałania. Doszło także do powstania specjalizacji i podziału zajęć, co w konsekwencji doprowadziło do powstania wymiany⁶. Pracy i wynikającej z niej stosunkom produkcji, jako determinującym ogół relacji międzyludzkich, przypisywali zatem marksiści decydujące znaczenie w procesie kształtowania się kolejnych formacji społeczno-gospodarczych na przestrzeni dziejów.

W ustroju kapitalistycznym, którego krytyka była dla Marksa punktem wyjścia do tworzenia wizji idealnego społeczeństwa komunistycznego, robotnik żył, dopóki znajdował pracę. Działo się to tylko wtedy, gdy pomnażał zysk właściciela środków produkcji — kapitalisty. W wyniku rewolucji przemysłowej proletariusz został sprowadzony do roli dodatku do maszyny, przez co pogłębieniu uległo uprzedmiotowienie ludzi utrzymujących się z pracy własnych rąk. Jednocześnie dążenie kapitalistów do obniżenia kosztów produkcji sprawiało, że otrzymana zapłata wystarczała jedynie na podtrzymanie fizycznej egzystencji robotnika i jego rodziny, co utrzymywało beznadziejność sytuacji członków klasy robotniczej⁷.

Katastrofalne warunki pracy najemnej były jednocześnie czynnikami łączącymi członków proletariatu. Doświadczenie niedoli wpłynęło na utworzenie odrębnej klasy społecznej, której członkowie poprzez wspólnotę doświadczenia nędzy zaczęli organizować się w celu walki o należne prawa. W *Manifeście komunistycznym* Marks i Engels głosili, że proletariat toczący walkę klasową przeprowadzi rewolucję i doprowadzi do utworzenia społeczeństwa bezklasowego opartego na równości i sprawiedliwości społecznej. Jedną z fundamentalnych zasad organizacji tego społeczeństwa miało być wprowadzenie powszechnego prawa

³ K. Marks, *Kapitał*, t. 1, Warszawa 1968, s. 205 n.

⁴ *Ibidem*.

⁵ N.G. Aleksandrow, *Prawny stosunek pracy*, Warszawa 1951, s. 2.

⁶ F. Engels, *Rola pracy...*, s. 71, 75.

⁷ K. Marks, *Praca najemna i kapitał*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. 1, Warszawa 1949, t. 1, s. 82–83.

i obowiązku pracy, wynikających ze słuszności zdobywania środków utrzymania dzięki własnej pracy przez każdą zdrową jednostkę⁸.

Twórcy *Manifestu komunistycznego* głosili, że w społeczeństwie komunistycznym praca będzie służyła bogaceniu i polepszaniu poziomu życia robotników lub też — szerzej — wszystkich pracujących, a nie klasy uprzywilejowanej. Przekształcenie stosunków społecznych wymagało zastosowania radykalnych, rewolucyjnych metod. Klasa robotnicza za pośrednictwem państwa powinna skumulować w swoim ręku wszystkie środki produkcji. Wymagało to ingerencji w prawo własności i w burżuazyjne stosunki produkcji oraz wprowadzenia, wspomnianego wyżej, powszechnego obowiązku pracy⁹. Oznaczało to także, że nikt nie może rościć sobie uprawnień do przerzucania na innych przypadającej na niego części pracy, która zawsze powinna mieć charakter aktywności użytecznej społecznie¹⁰.

W najwyższej fazie rozwoju społeczeństwa — komunizmie — zniknąć miało ostatecznie ujarzmienie człowieka wynikające z podporządkowania podziałowi pracy. Marksisci zapowiadali likwidację istniejącej antynomii między pracą fizyczną a pracą umysłową. Aktywność zawodowa miała się stać nie tylko źródłem utrzymania, lecz także najważniejszą potrzebą życiową, gdy wraz z postępem naukowo-technicznym wzrosną siły wytwórcze zapewniające zaspokojenie wszelkich potrzeb bytowych człowieka. Wtedy stanie się możliwe ostateczne przekroczenie ciasnego horyzontu wyznaczonego przez pozostałości porządków burżuazyjnych. Społeczeństwo komunistyczne zrealizuje postulat: „Każdemu według swych zdolności, każdemu według jego potrzeb”¹¹.

Wszelkie nierówności społeczne i polityczne miały ostatecznie zniknąć dopiero po zniesieniu różnic klasowych. Marks zdawał sobie sprawę z tego, że przejście od kapitalizmu do komunizmu będzie procesem długotrwałym. Między społeczeństwem kapitalistycznym a społeczeństwem komunistycznym musiał zatem znajdować się etap pośredni, okres rewolucyjnego przeobrażania, któremu odpowiadać miała przejściowa forma ustroju społeczno-politycznego. Była nią rewolucyjna dyktatura proletariatu¹².

Tworzenie konkretyzacji koncepcji ustrojowych odpowiadających temu okresowi było przedmiotem refleksji następców Marksa. Jednym z najbardziej brzemiennej w skutkach były wyobrażenia Włodzimierza Lenina. Wspomniany przez twórców marksizmu wpływ pracy człowieka na kształt relacji międzyludzkich doprowadził wodza rewolucji bolszewickiej do uznania jej za zjawisko

⁸ K. Marks, F. Engels, *Manifest komunistyczny*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela wybrane*, t. 1, s. 32, 34.

⁹ *Ibidem*, s. 39, 44; F. Engels, *Wstęp do: K. Marks, Praca najemna...*, s. 73.

¹⁰ F. Engels, *Anty-Dühring*, Warszawa 1972, s. 301–302, 342–343.

¹¹ K. Marks, *Krytyka programu gotajskiego*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela wybrane*, t. 2, s. 15.

¹² *Ibidem*, s. 20, 23.

o charakterze nie tylko ekonomicznym, lecz także politycznym. Pogląd ten wynikał z roli, jaką przypisywano pracy w procesie formowania każdego ustroju¹³. Dlatego też Lenin uważał, że po zwycięstwie rewolucji proletariat musi rozciągnąć zasady „fabrycznej” organizacji pracy na wszystkie obszary życia społecznego. W takich okolicznościach wszyscy obywatele stają się urzędnikami i robotnikami jednego ogólnoludowego syndykatu państwowego. Wprowadzone rozwiązanie miało przybrać formę zorganizowanej wspólnoty socjalistycznej kooperacji pracy, w której to wspólnocie każda jednostka wykonywałaby przydzielone zadania zgodnie z jednym ogólnoludowym planem gospodarczym. Wszyscy jej członkowie występowałiby jednocześnie jako kontrolowani i kontrolujący, kierowani i kierujący¹⁴.

Według Lenina dyktatura proletariatu to nie tylko przemoc, lecz także „wyższa organizacja pracy” w porównaniu do porządków kapitalistycznych¹⁵. Wiązała się z nią wzrost wydajności pracy, co Lenin uznawał za kluczowy czynnik dla ustanowienia i utrwalenia nowego ustroju społecznego. Komunizm był bowiem w jego wyobrażeniach najbardziej wydajnym systemem produkcji, w którym wspólnie pracują zjednoczeni w wysiłku uświadomieni klasowo robotnicy, posługujący się najnowszą techniką¹⁶.

Warunkiem koniecznym dobrej organizacji pracy w gospodarce socjalistycznej odpowiadającej okresowi dyktatury proletariatu było bezwzględne podporządkowanie wszystkich pracujących jednej woli, woli partii komunistycznej. Zależność pracowników w procesach produkcji realizowanych w warunkach pełnej świadomości klasowej, skutkującej odpowiednią postawą wszystkich uczestników wspólnej pracy, miała przypominać delikatne kierownictwo dyrygenta orkiestry. Mogła jednak także przybrać, zdaniem wodza rewolucji, formę ostrej dyktatury w przypadkach braku odpowiedniego nastawienia uczestników procesów produkcyjnych do realizowanych zadań¹⁷.

W okresie przejściowym bezpośrednio po rewolucji prawo burżuazyjne miało w części czasowo zachować moc obowiązującą i pozostać regulatorem podziału pracy oraz produktów uzyskanych w jej wyniku. Zdaniem Lenina na tym etapie powinny obowiązywać zasady: „Kto nie pracuje, nie powinien jeść” oraz „Za jednakową ilość pracy, jednakowa ilość produktu”. Wódz rewolucji przejmował pogląd Marksa, że dopiero w społeczeństwie komunistycznym będzie można wprowadzić zasadę „Każdy według swoich zdolności, każdemu

¹³ N.G. Aleksandrow, *Prawny...*, s. 3.

¹⁴ W.I. Lenin, *Państwo a rewolucja*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 25, Warszawa 1951, s. 509–510.

¹⁵ W.I. Lenin, *Przemówienie powitalne 6 maja. Pierwszy ogólnorosyjski zjazd poświęcony sprawom oświaty pozaszkolnej*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 29, Warszawa 1956, s. 367.

¹⁶ W.I. Lenin, *Wielka inicjatywa*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 29, s. 413, 422.

¹⁷ W.I. Lenin, *Rewolucja proletariacka a renegat Kautsky*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela wybrane*, t. 2, Warszawa 1951, s. 383–384.

według jego potrzeb”¹⁸. Komunizm w ścisłym znaczeniu to dobrowolna, nie-uwzględniająca indywidualnych różnic i przywilejów, bezpłatna praca na rzecz dobra społecznego¹⁹.

Socjalizm, będący etapem przejściowym na drodze do komunizmu, miał się charakteryzować, zdaniem Lenina, organizacją stosunków produkcji bez udziału kapitalistów, pracą społecznie użyteczną wykonywaną w warunkach socjalistycznej kontroli i socjalistycznego nadzoru ze strony zorganizowanej awangardy klasy robotniczej, określającej wymiar pracy i wynagrodzenie. Komunizm natomiast to system, w którym ludzie wykonują obowiązki społeczne bez nadzoru ze strony aparatu przymusu. To także ustrój, w którym bezpłatna praca dla dobra ogółu miała się stać powszechnie występującą wewnętrzną ludzką potrzebą²⁰.

Tworzenie nowej dyscypliny pracy, nowych form więzi międzyludzkich, wychowywanie ludzi do takiej pracy były wyzwaniem na wiele lat, a nawet dziesięcioleci²¹. Jednego ze sposobów przyspieszenia tego procesu Lenin upatrywał w organizacji stosunków produkcji w sposób sprzyjający współzawodnictwu pracy. Zadanie to było uznane za jedno z ważniejszych wyzwań, przed którymi stanęła władza sowiecka w obszarze nowej organizacji pracy²².

Założenia marksizmu-leninizmu znalazły szybko odzwierciedlenie w sowieckim systemie prawnym, zarówno na poziomie konstytucyjnym, jak i ustawodawstwa pracy²³. W tonie wyznaczonym przez ideologię wypowiedali się również przedstawiciele doktryny. Na tak sformułowanych podstawach przedstawiciele nauki sowieckiej uszczegółowiali koncepcję organizacji pracy obowiązującą w ustroju socjalistycznym. Systematyka czynników społecznych oddziałujących na pracę dokonana na gruncie prawoznawstwa sowieckiego uwzględniała dwie podstawowe kategorie. Do pierwszej grupy zaliczono warunki istotne dla organizacji pracy ludzkiej, które nie wpływały jednak bezpośrednio na sam proces produkcji, na przykład model stosunków własnościowych, zasady podziału środków produkcji. Były to więc uwarunkowania na poziomie społeczno-gospo-

¹⁸ W.I. Lenin, *Państwo a rewolucja...*, s. 503–504.

¹⁹ W.I. Lenin, *Sprawozdanie polityczne Komitetu Centralnego wygłoszone 2 grudnia [1919 r.]*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 30, Warszawa 1957, t. 30, s. 179–180.

²⁰ W.I. Lenin, *Referat o subotnikach wygłoszony 20 grudnia 1919 r. na Moskiewskiej Miejskiej Konferencji RKP(b)*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 30..., s. 284–285; W.I. Lenin, *Od zburzenia odwiecznego układu ku tworzeniu nowego*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 30, s. 534.

²¹ W.I. Lenin, *Od zburzenia odwiecznego*, s. 535.

²² W.I. Lenin, *Pierwotny szkic artykułu „Najbliższe zadania władzy radzieckiej”*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 27, Warszawa 1954, s. 208.

²³ K. Grzybowski, *Ustrój Związku Radzieckiego*, Kraków 1947, s. 51–52; W. Karpiński, *O konstytucji stalinowskiej*, Warszawa 1950, s. 97–102; A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. Krótki kurs, Warszawa 2017, s. 56, 111, 241–242; A. Lityński, *O idei pracy, prawie pracy i pracy przymusowej w Związku Sowieckim — uwagi wybrane (1917–1945)*, „Roczniki Administracji i Prawa” 21, 2021, z. spec., s. 43–52; A. Bosiacki, H. Izdebski, *Konstytucjonalizm rosyjski. Historia i współczesność*, Kraków 2013, s. 229–230.

darczym postrzeganym jako system. Drugą grupę tworzyły stosunki społeczne bezpośrednio związane z wykonywaniem pracy²⁴. Mimo że wspomniane uwarunkowania były wynikiem procesu rozwoju historycznego stymulowanego przez ludzką aktywność, ich ostateczny kształt nie był zależny od świadomości i woli uczestników procesów produkcyjnych. Zmiany te dokonywały się bowiem zgodnie z logiką przemian dziejowych, zachodzących zgodnie z prawami materializmu dialektycznego i materializmu historycznego²⁵.

Wyższy poziom rozwoju powodował — podkreślano na gruncie sowieckiej nauki prawa — że w przeciwieństwie do państw burżuazyjno-kapitalistycznych, w społeczeństwie socjalistycznym stosunki pracy były regulowane nie tylko przez normy prawne, lecz także przez socjalistyczną moralność, w której świetle praca stanowiła sprawę honoru, sławy, męstwa i bohaterstwa²⁶. Panowało także przekonanie, że w przyszłym społeczeństwie komunistycznym, gdy siły wytwórcze osiągną odpowiedni stopień rozwoju, stanie się możliwy podział środków spożycia podług potrzeb każdego członka społeczeństwa. Wówczas stosunki pracy regulowane będą wyłącznie przy zastosowaniu norm moralności komunistycznej, które z czasem przekształcą się w zwyczaj²⁷.

W okresie przejściowym prawny stosunek pracy miał być relacją wyrażającą koleżeńską współpracę ludzi wolnych od wyzysku. W świetle socjalistycznej teorii w ramach tego stosunku jedna ze stron była zobowiązana do dostarczenia swojej siły roboczej, należeć do składu osobowego przedsiębiorstwa, instytucji, gospodarstwa i podlegać obowiązującemu regulaminowi pracy. Druga zaś zobowiązywała się do wypłacenia wynagrodzenia za pracę oraz zapewnienia bezpiecznych dla zdrowia pracownika i sprzyjających wydajności warunków pracy²⁸.

Według przedstawicieli powojennej doktryny sowieckiej podstawę socjalistycznego systemu stosunków pracy w ZSRS utworzonego na gruncie marksizmu-leninizmu tworzyły:

- 1) państwowy monopol pośrednictwa pracy oraz zakaz zatrudniania pracowników z pominięciem państwowych organów pośrednictwa pracy;
- 2) zakaz zwalniania pracowników przez pracodawców z wyjątkiem przypadków wyraźnie określonych w prawie;
- 3) zorganizowanie państwowego arbitrażu do rozstrzygania wszelkich sporów powstających w miejscu pracy;

²⁴ N.G. Aleksandrow, *Prawny...*, s. 4.

²⁵ *Ibidem*, s. 4–5.

²⁶ *Ibidem*, s. 12.

²⁷ *Ibidem*, s. 13.

²⁸ *Ibidem*, s. 215; N.G. Aleksandrow, A.E. Paszerstnik, *Sowietskoje trudowoje prawo*, Moskwa 1952, s. 6, 132 n.; A.S. Krasnopolskij, *Trudowoje prawootnošenje i trudowoj dogovor po sowietskemu pravu*, [w:] *Woprosy sowietskogo graždanskogo i trudowogo prawa*, red. W.I. Serebrowskij, A.E. Paszerstnik, Moskwa 1952, s. 131 n.

4) osiągnięcia wynikające z realizacji programu minimum partii socjalistycznych: ośmiogodzinny dzień pracy, skrócona dzienna norma pracy dla zatrudnionych w warunkach szkodliwych oraz pracowników nieletnich, urlopy wypoczynkowe i macierzyńskie;

5) tworzenie godnych warunków pracy dzięki zapewnieniu odpowiednich standardów bhp oraz przeprowadzaniu systematycznej kontroli warunków pracy;

6) wprowadzenie prawnokarnej odpowiedzialności pracodawców za naruszenie norm prawa pracy²⁹.

Na gruncie teorii prawa doby stalinowskiej głoszono, że socjalistyczny porządek pracy wykluczający wyzysk i zapewniający owocną, koleżeńską współpracę realizowaną dla powszechnej korzyści wolnych od wyzysku ludzi wspierała socjalistyczna dyscyplina pracy³⁰. Kluczowe znaczenie dla właściwej organizacji pracy przypisywano wspólnej własności środków produkcji i współdziałowi jednostek w pracy społecznie użytecznej. Uzupełnieniem ich była, podług oficjalnego stanowiska, gwarancja szeregu praw podmiotowych członka społeczeństwa socjalistycznego:

- 1) prawa do pracy przy wykorzystaniu społecznych środków produkcji;
- 2) prawa do udziału w rozdziale dochodu społecznego, stosownie do jakości i ilości wykonanej pracy;
- 3) prawa uczestnictwa w zarządzaniu socjalistyczną własnością;
- 4) prawa do korzystania z funduszu przeznaczanego na wspólne zaspokajanie potrzeb³¹.

Praktyka występująca w ZSRS w dobie stalinowskiej, jak podkreślają sowietolodzy i znawcy prawa sowieckiego, całkowicie zaprzeczwała deklaracjom programowo-ideologicznym³². Najpełniejsze odzwierciedlenie sowieckiego „dwójmyślenia” i zakłamywania rzeczywistości można odnaleźć w dyscyplinie pracy socjalistycznej³³ oraz systemie gułagów służących zorganizowanemu wykorzystywaniu niewolniczej pracy wszystkich uznanych za wrogów klasowych³⁴.

Wizja pracy ludzkiej w świetle stanowiska komunistów polskich

Poglądy sformułowane na gruncie ideologii marksizmu-leninizmu oraz doświadczenia prawodawstwa sowieckiego w zakresie socjalistycznej organizacji

²⁹ N.G. Aleksandrow, *Prawny...*, s. 168.

³⁰ *Ibidem*, s. 183; A.S. Krasnopolskij, *Trudowoje prawootnoszenie...*, s. 113–114. Zob. też: C. Chmielewski, M. Święcicki, *Prawo pracy*, [w:] *Dziesięciolecie prawa Polski Ludowej 1944–1954*, red. L. Kurowski, Warszawa 1955, s. 213.

³¹ N.G. Aleksandrow, *Prawny...*, s. 186–187.

³² W. Karpiński, *O konstytucji...*, s. 135–139.

³³ N.G. Aleksandrow, A.E. Paszerstnik, *Sowietskoje...*, s. 254 n.

³⁴ A. Lityński, *O idei pracy...*, s. 43–50.

stosunków pracy nadały kształt ramom dla sposobu prezentowania idei pracy na gruncie programu politycznego komunistów polskich. Przedstawiciele tego obozu politycznego zaczęli formułować swoje stanowisko jeszcze przed przejęciem władzy w kraju. W deklaracji Polskiej Partii Robotniczej (dalej: PPR) *O co walczymy?* z marca 1943 roku padły zapowiedź wprowadzenia ośmiogodzinnego dnia pracy, a także gwarancja minimalnej płacy dla robotników i pracowników umysłowych. Powszechne prawo do pracy i likwidacja bezrobocia miały zostać urzeczywistnione dzięki realizacji, opartego na zasadzie planowości, wielkiego planu odbudowy i rozbudowy gospodarki narodowej. Kierownictwo PPR podkreślało jednocześnie, że propozycje zawarte w deklaracji tworzyły minimum i nie wyczerpywały wszystkich planów komunistów, które były związane z realizacją dążeń i aspiracji świata ludzi pracy³⁵.

W podobnym tonie wybrzmiała kolejna deklaracja PPR *O co walczymy?* z listopada 1943 roku. Przyszła Polska — podkreślali autorzy dokumentu — miała nie być Polską przedwrześniową, lecz państwem sprawiedliwości społecznej. Zapowiadano walkę o Polskę, która zapewni obywatelom pracę i chleb dzięki stworzeniu miejsc pracy dla wszystkich zdolnych do aktywności zawodowej oraz dzięki likwidacji bezrobocia. Komuniści obiecywali przywrócenie wszystkich przywilejów i uprawnień, których pracownicy najemni zostali pozbawieni przez „klikę sanacyjną”. Obok zapowiedzi wprowadzenia ośmiogodzinnego dnia pracy dla dorosłych i sześciogodzinnego dla osób nieletnich przyszły rząd miał również ustalić w porozumieniu z przedstawicielami związków zawodowych minimalną płacę dla robotników i pracowników umysłowych. Zapowiadano również wprowadzenie dodatkowej ochrony dla kobiet i pracowników młodocianych. Ponadto deklarowano wprowadzenie ustawodawstwa socjalnego określającego powszechne zasady wykonywania pracy oraz gwarancje prawa do odpoczynku³⁶.

Komunistyczna emigracja w Związku Sowieckim w swoich enuncjacjach politycznych również uwzględniała kwestię organizacji pracy w powojennej Polsce. W *Deklaracji ideowej Związku Patriotów Polskich w ZSRS* z 16 czerwca 1943 roku znalazła się zapowiedź walki o Polskę nowoczesną, w której praca będzie wartością podstawową, określającą zarówno status poszczególnych obywateli, jak i kształt całego społeczeństwa. Autorzy dokumentu zapowiadali walkę o Polskę, w której robotnik i pracownik umysłowy otrzymają pracę, opiekę państwową i godne warunki życia³⁷.

Z kolei we wzbudzających kontrowersje w środowisku emigracji komunistycznej w ZSRS tak zwanych Tezach nr 1, opracowanych na przełomie sierpnia

³⁵ *O co walczymy?* (Deklaracja Polskiej Partii Robotniczej), [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*, red. M. Malinowski, Warszawa 1984, s. 123.

³⁶ *O co walczymy?* Deklaracja programowa Polskiej Partii Robotniczej, [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe...*, s. 154–157.

³⁷ *Deklaracja ideowa Związku Patriotów Polskich w ZSRR*, [w:] *Publicystyka Związku Patriotów Polskich 1943–1944. Wybór*, red. W. Poterański, M. Wilusz, Warszawa 1967, s. 403.

i września 1943 roku przez majora Jakuba Prawina, jako jedno z głównych zadań stojących przed obozem „demokracji” wskazano zapewnienie pracy i dobrobytu wszystkim członkom społeczeństwa. Przyczynić się do tego miała racjonalizacja zatrudnienia, w szczególności rozwiązanie problemu związanego z koniecznością zagospodarowania zbędnych rąk do pracy skumulowanych na polskiej wsi. Rozwiązaniem miała być rozbudowa wielkiego przemysłu i handlu³⁸.

W opracowanych jesienią 1943 roku przez Hilarego Minca i Romana Zambrowskiego Tezach nr 2, będących odpowiedzią środowiska Związku Patriotów Polskich na koncepcję Prawina, również zasygnalizowano ogólną wizję organizacji systemu pracy w powojennej Polsce. W dokumencie tym zadeklarowano, że istotnym elementem „demokracji gospodarczej” miały być rozwiązania zapewniające trwałą ochronę interesów świata pracy. Człowiek pracy miał zostać uwolniony od poniżającego strachu przed bezrobociem, chorobą, kalectwem lub starością. Deklarowano, że rozbudowana sieć ubezpieczeń społecznych zapewni faktyczną opiekę w okresie niezdolności do pracy lub niemożności jej wykonywania. Dzięki tym rozwiązaniom każdy pracownik zyskałby niezbędne poczucie bezpieczeństwa dla siebie i swojej rodziny. Państwo miało przy tym czuwać nad zapewnieniem robotnikom i pracownikom umysłowym godnych warunków pracy i płacy, odpowiadających potrzebom wolnego obywatela³⁹.

W inauguracyjnym rozpoczęcie oficjalnej drogi komunistów po władzę Manifestie PKWN nie znalazło się zbyt wiele bezpośrednich odniesień do problematyki pracy ludzkiej. Autorzy dokumentu zadeklarowali jedynie podjęcie szybkich działań zmierzających do zmian wysokości płac utrzymywanych sztucznie przez Niemców w okupowanej Polsce na poziomie przedwojennym. Wynagrodzenia miały zostać ustawowo podniesione do poziomu zapewniającego minimum godnej egzystencji⁴⁰.

Poszukując sposobów zwiększenia poparcia społecznego dla PKWN w ślad za Manifestem w sierpniu 1944 roku KC PPR wydał odezwę, w której wskazywano na korzyści dla świata pracy wiążące się z przejściem władzy przez komunistów. Robotnicy mieli uzyskać zabezpieczenie minimalnej stawki płac, gwarantującej wyższą od dotychczasowej stopę życiową. Zapowiadano rozbudowę ochrony socjalnej opartej na systemie ubezpieczeń społecznych i prawnej ochronie warunków pracy. Pracownicy najemni mieli ponadto uzyskać wpływ na rozwój swoich warsztatów pracy i kierunki uprzemysłowienia kraju. W treści odezwy znalazła się zapowiedź rozbudowy infrastruktury zmierzającej do popra-

³⁸ *O co walczyliśmy? Materiał do dyskusji nad perspektywą rozwoju Polski opracowany w I Dywizji im. T. Kościuszki*, [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe...*, s. 498.

³⁹ *Zarys programu. Kolejny materiał opracowany przez komunistów polskich w I Dywizji im. T. Kościuszki do dyskusji programowej nad perspektywą rozwoju Polski*, [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe...*, Warszawa 1984, s. 513.

⁴⁰ *Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe...*, s. 560.

wy warunków pracy licznych grup zawodowych — nauczycieli, lekarzy, inżynierów, prawników, uczonych i artystów⁴¹.

Problematyka związana z organizacją pracy była także jednym z przedmiotów obrad plenum KC PPR w maju 1945 roku. W podjętej wówczas uchwale podniesienie wydajności pracy zostało uznane za fundament rozwoju polskiej gospodarki oraz warunek konieczny podniesienia jakości życia klasy robotniczej. Osiągnięcie tego celu miało wpłynąć na poprawę warunków pracy i płacy, rozwój ustawodawstwa socjalnego oraz korzystnych dla pracowników regulacji, takich jak nowe przepisy o urlopach. KC podkreślał przy tym wadliwość ówczesnego systemu płac. Istniejące rozwiązania nie były bowiem bodźcem do podnoszenia wydajności pracy. To skłoniło kierownictwo PPR do sformułowania postulatu dotyczącego wprowadzenia od czerwca 1945 roku reformy siatki płac. Ponadto opowiedziano się za podwyższeniem stawek dla wysoko wykwalifikowanych specjalistów, wprowadzeniem systemu akordowo-premiowego dla wynagrodzeń wypłacanych w naturze lub punktach towarowych. Innym narzędziem mającym stymulować wydajność pracy miał być rozbudowany system premiowania przewidujący udział w zyskach dla kadry dyrektorskiej oraz inżynieryjno-technicznej. Ówczesne kierownictwo komunistyczne podkreślało także, że wzrost wydajności pracy wymagał podniesienia autorytetu dyrektora, inżyniera i majstra jako organizatorów produkcji, kierownictwo odpowiedzialne za funkcjonowanie przedsiębiorstwa. Dyrekcja i rady zakładowe powinny wspólnie decydować o istotnych kwestiach dotyczących przedsiębiorstwa oraz o sprawach załogi⁴².

Argument uzależniający poprawę bytu pracowników najemnych od wzrostu wydajności pracy był wysuwany wielokrotnie. Prezentujący stanowisko kierownictwa PPR Władysław Gomułka podkreślał, że jedynie wzrost produkcji mógł wpłynąć na zwiększenie dóbr, których sprawiedliwy podział pozwoliłby na podwyższenie stopy życiowej obywateli. Zdaniem pierwszego sekretarza partii przyzwolenie na obniżenie produkcji prowadziłoby do zaniżenia wydajności pracy, i tak niskiej w porównaniu do produktywności okresu przedwojennego. Zbyt szybkie podwyższenie płac — kontynuował analizę makroekonomiczną Gomułka — skutkowałoby z kolei wzrostem inflacji. Uleganie takim żądaniom społecznym w ówczesnych warunkach prowadziłoby — puentował — do dalszego pogorszenia sytuacji gospodarczej i bytowej społeczeństwa⁴³.

Obok inspiracji ideologicznej kluczową rolę dla tworzenia warunków sprzyjających realizacji nowej polityki zatrudnienia państwa odegrało wyznaczenie

⁴¹ Odezwa KC PPR wzywająca robotników, chłopów i inteligencję do poparcia PKWN, [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe...*, s. 223.

⁴² *Uchwała plenum KC PPR w sprawach gospodarczych*, [w:] *PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego VIII 1944–XII 1945*, red. W. Góra, R. Halaba, N. Kołomejczyk, Warszawa 1959, s. 146–147.

⁴³ W. Gomułka, *Nasze trudności i drogi ich przezwyciężenia*, [w:] W. Gomułka, *W walce o demokrację ludową*, t. 1, Warszawa 1947, s. 185, 187.

kierunków rozwoju strategicznego powojennej Polski. Nadrzędnym celem, który sformułował Gomułka podczas przemówienia na I Zjeździe PPR, była odbudowa kraju. Przedsięwzięcie to wymagało mobilizacji sił całego narodu. Sprostanie tak wymagającemu wyzwaniu wymuszało intensyfikację produkcji. Rząd, który podjął się realizacji zadania kierowania odbudową kraju, musiał dysponować uprawnieniem do nakładania na obywateli ciężarów związanych z ich partycypacją w realizacji tego projektu dziejowego. W rozumowaniu obozu komunistycznego ten nadrzędny cel usprawiedliwiał kierowanie przez państwo wobec obywateli żądania pracy, świadczeń i posłuchu, stosownie do decyzji podejmowanych przez rząd⁴⁴.

Z treścią wystąpienia Gomułki w sprawie ogólnych założeń polityki pracy korespondowały ustalenia I Zjazdu PPR dotyczące tworzenia podstaw gospodarki narodowej. W przyjętej na zjeździe rezolucji w sprawach gospodarczych delegaci uznali za właściwy kierunek działań zmierzających do wzrostu wydajności pracy, co uznano za najszybszą ścieżkę prowadzącą do wzrostu zarobków robotniczych. Obok intensyfikacji produktywności szeroka akcja racjonalizacji i wykorzystanie rezerw tkwiących w przemyśle, zwłaszcza potencjału Ziemi Odzyskanych, prowadzić miały łącznie do podniesienia wielkości produkcji i likwidacji głodu towarowego. Ponadto delegaci uznali za konieczne wyznaczanie na kierownicze stanowiska w gospodarce ludzi „od warsztatów i pług, robotników i chłopów”, jak również udzielenie im stosownego wsparcia, w tym zapewnienie szkoleń w celu eliminowania braków w przygotowaniu merytorycznym⁴⁵.

W pierwszym okresie po wyzwoleniu pomimo szumnych deklaracji oraz szeregu działań podejmowanych przez obóz komunistyczny utrzymywała się niekorzystna sytuacja na rynku pracy. Podczas jednej z porad Sekretariatu KC PPR w początkach 1946 roku poszukiwano przyczyn tego stanu rzeczy. Jako główną przyczynę napięć w obszarze pracy najemnej uczestnicy posiedzenia wskazywali nadmierną rozpiętość płac oraz utrzymujące się niskie wynagrodzenia, których siła nabywcza była niewystarczająca do tego, aby utrzymujący się z własnej pracy byli w stanie zaspokoić podstawowe potrzeby bytowe swoich rodzin⁴⁶.

Oddziaływanie ideologiczne oraz istniejące uwarunkowania doprowadziły do wykształcenia nowego sposobu definiowania pracy. Na gruncie ówczesnej nauki marksistowskiej pracę określano jako wydatek siły mięśni, energii, nerwów i mózgu, przy czym celem tego wydatku była użyteczność. Nie było zatem uznane za ten rodzaj aktywności wydatkowanie energii dla zabawy. Mająca kluczowe znaczenie dla jednostki i społeczeństwa praca stawała się konieczną funkcją każdego członka społeczeństwa. Bez niej ani nie mogłoby istnieć społeczeństwo,

⁴⁴ W. Gomułka, *Ku nowej Polsce*, [w:] W. Gomułka, *W walce o demokrację ludową*, t. 1, s. 280–281.

⁴⁵ *Rezolucja I Zjazdu PPR w sprawach gospodarczych*, [w:] PPR. *Rezolucje, odezwy...*, s. 212–213.

⁴⁶ *Protokół numer 2 z posiedzenia Sekretariatu z dnia 9 lutego 1946 r.*, [w:] *Protokoły posiedzenia Sekretariatu KC PPR 1945–1946*, red. A. Kochański, Warszawa 2001, s. 161–164.

ani — niezależnie od panującego ustroju gospodarczego — nie mogłaby utrzymać się przy życiu większość ludzi. Świadczenie pracy stanowiło zatem jedyne moralne uzasadnienie legitymizujące uzyskanie przez człowieka korzyści wynikających z egzystencji społecznej⁴⁷.

Wyjątkowe znaczenie pracy zarówno w wymiarze bytu indywidualnego, jak i organizacji całej zbiorowości, w przekonaniu polskich marksistów, dostarczało uzasadnienia dla wprowadzenia prawnego obowiązku jej wykonywania. Podkreślano jednocześnie, że ustanowienie przez państwo obowiązku pracy nie wiązało się z pozbawieniem wyboru rodzaju zajęcia i zmuszaniem jednostki do wykonywania konkretnie określonej pracy. Obowiązek dotyczył bowiem jedynie konieczności zdobywania środków utrzymania dzięki własnemu wysiłkowi⁴⁸.

Znaczenie organizacji stosunków pracy doprowadziło również do wytworzenia odrębnej gałęzi prawa. Prawo pracy w początkach istnienia Polski Ludowej było definiowane jako „gałąź prawa socjalistycznego obejmująca ogół norm prawnych regulujących te stosunki pracy oraz te wyrastające z nich inne stosunki społeczne, które wchodzą w skład socjalistycznej społecznej organizacji pracy”⁴⁹.

Kierunki systemowych przemian organizacji pracy

Przedstawiony zarys sposobu pojmowania idei pracy na gruncie marksizmu-leninizmu oraz programu politycznego komunistów polskich rzutowała na aktywność prawodawcy, którego działania były ukierunkowane na realizację polityki państwa dotyczącej organizacji systemu pracy. Odbywało się to na kilku płaszczyznach, między innymi budowy podstaw ustrojowych organizacji załóg pracowniczych, tworzenia nowych założeń dla rynku pracy oraz uregulowania statusu prawnego pracowników, w szczególności określenia ich uprawnień i obowiązków.

Z punktu widzenia działań ukierunkowanych na przejmowanie władzy przez komunistów i tworzenia nowego ustroju, a także bieżącej organizacji życia gospodarczego na poziomie lokalnym tuż po wyzwoleniu, fundamentalną rolę odgrywały regulacje prawne określające organizację i funkcjonowanie rad zakładowych. W świetle oficjalnych deklaracji komunistów miały one być podstawą upodmiotowienia pracowników najemnych. Omawianą kwestię regulował dekret z dnia 6 lutego 1945 roku⁵⁰. W zakładach pracy wykorzystujących pracę najemną

⁴⁷ S.M. Grzybowski, *Wstęp do nauki prawa pracy*, Kraków 1947, s. 12–13. Zob. też: *Słownik filozofii marksistowskiej*, red. T.M. Jaroszewski, Warszawa 1982, s. 267–269.

⁴⁸ S.M. Grzybowski, *Wstęp do nauki...*, s. 89.

⁴⁹ Cz. Chmielewski, M. Świącicki, *Prawo...*, s. 196.

⁵⁰ Dekret z dnia 6 lutego 1945 roku o utworzeniu Rad Zakładowych (Dz.U. z 1945 r. Nr 8, poz. 36). Zob. S.M. Grzybowski, *Wstęp do nauki...*, s. 176–179; S.M. Grzybowski, *Demokratyzacja*

i zatrudniających powyżej 20 pracowników powoływano nowe organy przedstawicielstwa pracowniczego — rady zakładowe — stanowiące formę organizacji pracowników, niezależnie od tego, czy przedsiębiorstwa były własnością osób fizycznych czy osób prawnych. W mniejszych zakładach pracy funkcję przedstawiciela załogi pełnił delegat⁵¹.

Zadaniami rad zakładowych (delegatów) były reprezentowanie zawodowych interesów pracowników danego zakładu wobec pracodawcy oraz czuwanie nad wzmoczeniem i ulepszaniem procesu produkcyjnego zgodnie z ogólnymi wytycznymi polityki gospodarczej państwa⁵². Organy te uzyskały prawo do sprawowania nadzoru nad urządzeniami technicznymi zakładu pracy i magazynami. Uchwały rad lub wnioski delegatów dotyczące zmiany urządzeń technicznych, sposobu produkcji lub sposobu prowadzenia magazynów były przedkładane pracodawcy po uprzednim ich zatwierdzeniu przez właściwy organ administracji przemysłowej lub górniczej. Ponadto reprezentacje pracowników współdziałały z organami państwowymi lub radami narodowymi w zakresie kontroli społecznej nad działalnością gospodarczą danego zakładu. W zakładach pracy pozostających pod zarządem państwowym lub samorządowym przedstawiciel rady zakładowej (delegat) wchodził w skład zarządu zakładu.

Uchwały rady lub wnioski delegata podejmowane w zakresie przysługujących kompetencji miały być przedkładane pracodawcy. Jednocześnie prawodawca komunistyczny uznał za niedopuszczalne bezpośrednie wkraczanie tych podmiotów w zarządzanie zakładem pracy. Członkowie rad zakładowych i delegat zostali zobowiązani przez prawodawcę do zachowania tajemnicy w zakresie informacji technicznych i handlowych uzyskanych w związku z pełnioną funkcją. Ograniczenie to nie dotyczyło jedynie sprawozdań składanych organom państwowym lub radom narodowym w zakresie kontroli społecznej nad zakładami pracy. W ten sposób rządzący uzyskiwali bieżący wgląd w funkcjonowanie przedsiębiorstw, w których ustanowiono rady zakładowe lub delegatów.

Prawodawca uzależniał liczbę członków rad zakładowych od wielkości zatrudnienia. Członkowie rad lub delegaci byli wyłaniany w drodze wyborów. Wybory odbywały się w głosowaniu bezpośrednim, tajnym i proporcjonalnym, a wybory na delegata — w głosowaniu bezpośrednim i tajnym, zwykłą większością głosów. Czynne prawo wyborcze przysługiwało wszystkim pracownikom zakładu pracy.

cja ustawodawstwa pracy, [w:] *Zarys historyczno-polityczny I-go rządu demokratycznego w Polsce*, red. K. Grzybowski, Warszawa 1947, s. 107–113.

⁵¹ Spod obowiązywania dekretu zostały wyłączone zakłady wojskowe oraz zakłady pracy, które podlegały militaryzacji.

⁵² Pośród najważniejszych zadań znalazły się: 1) wykonywanie nadzoru nad warunkami pracy w granicach prawa pracy, umowami o pracę oraz urządzeniami społecznymi i kulturalnymi w zakładzie pracy; 2) zatwierdzanie projektów regulaminów pracy; 3) współdziałanie z pracodawcą w zakresie zaopatrzenia pracowników; 4) w razie zatargu pośredniczenie między pracownikiem a pracodawcą; 5) współdziałanie przy regulowaniu zatrudnienia pracowników, przy ich zatrudnianiu i zwalnianiu.

Z biernego prawa wyborczego mogli skorzystać z kolei pracownicy, którzy ukończyli 18 lat, byli zatrudnieni w danym zakładzie przez co najmniej trzy miesiące i pozostawali od co najmniej roku członkami organizacji zawodowej. Minister pracy, opieki społecznej i zdrowia mógł jednakże zezwolić na odstępstwa w tym zakresie. Wybory odbywały się poza godzinami pracy zgodnie z regulaminem określonym przez wspomnianego ministra. Członków rad zakładowych i delegatów wybierano na rok. Podlegali oni szczególnej ochronie prawnej.

Pracodawcy zostali zobowiązani do prowadzenia, co najmniej raz w miesiącu, wspólnych narad z radą lub delegatem w sprawach dotyczących zakładu pracy. Mieli ponadto obowiązek składać radom zakładowym kwartalne sprawozdanie ze stanu działalności zakładu. Pracodawcy przysługiwało żądanie zwołania rady zakładowej. W obradach mogli uczestniczyć z głosem doradczym przedstawiciele organizacji zawodowych. Zostali także zobowiązani do ułatwienia radzie (delegatowi) wykonywania czynności.

Szczegółowe zasady tworzenia rad zakładowych zostały uregulowane w rozporządzeniu z 7 maja 1945 roku określającym regulamin wyboru rady i delegatów⁵³. Doświadczenia pierwszych miesięcy funkcjonowania wspomnianych organów doprowadziły do modyfikacji podstawy prawnej ich działalności. Na mocy rozporządzenia z 31 lipca 1945 roku zmieniono zasady wyborów do rad zakładowych⁵⁴. Innym aktem wykonawczym dotyczącym organizacji rad zakładowych było rozporządzenie z 7 maja 1945 roku zawierające modelowy regulamin rady zakładowej⁵⁵. Wprowadzone rozwiązanie zmierzało do standaryzacji funkcjonowania tych organów, co pozostawało w wyraźnej sprzeczności z oficjalnie głoszoną ideą samorządności pracowniczej.

Ochrona praw pracowniczych

Jednym z ważnych obszarów aktywności prawodawcy w początkowym okresie tworzenia podstaw prawnych Polski Ludowej były zmiany organizacji stosunków pracy, realizowane zgodnie z uprzednimi deklaracjami politycznymi komunistów. Na mocy dekretu z 16 maja 1945 roku znowelizowano ustawę z 18 grudnia 1919 roku o czasie pracy (Dz.U. z 1933 r. Nr 94, poz. 734)⁵⁶. Derogowano ograniczające prawa pracownicze regulacje wprowadzane przez kolejne

⁵³ Rozporządzenie Ministra Pracy i Opieki Społecznej z dnia 7 maja 1945 roku o regulaminie wyborów do rady zakładowej i wyborów delegata (Dz.U. z 1945 r. Nr 18, poz. 105).

⁵⁴ Rozporządzenie Ministra Pracy i Opieki Społecznej z dnia 31 lipca 1945 roku o zmianie rozporządzenia Ministra Pracy i Opieki Społecznej z dnia 7 maja 1945 roku o regulaminie wyborów do rady zakładowej oraz wyboru delegata (Dz.U. z 1945 r. Nr 26, poz. 161).

⁵⁵ Rozporządzenie Ministra Pracy i Opieki Społecznej z dnia 7 maja 1945 roku o wzorowym regulaminie funkcjonowania rady zakładowej (Dz.U. z 1945 r. Nr 18, poz. 106).

⁵⁶ Dekret z dnia 16 maja 1945 roku w sprawie zmiany art. 16 ustawy z dnia 18 grudnia 1919 roku o czasie pracy w przemyśle i handlu (Dz.U. z 1945 r. Nr 21, poz. 117).

rzędy sanacyjne w Polsce międzywojennej. Zgodnie z przywróconymi rozwiązaniami praca w godzinach nadliczbowych w przypadku przyczyn zaistniałych w ustawie miała być wynagradzana co najmniej pięćdziesięcioprocentowym dodatkiem do płacy zasadniczej. Za pracę w czasie nadliczbowym powyżej dwóch godzin dziennie oraz jej świadczenie, niezależnie od wymiaru, w godzinach nadliczbowych przypadających w nocy, niedzielę lub święta dodatek miał wynosić co najmniej 100%. Zwiększono także dodatki przysługujące za pracę akordową⁵⁷.

Uzupełnieniem zmian podstaw prawnych określających zasady naliczania wynagrodzeń szeregu grup zawodowych był pakiet aktów wykonawczych opublikowanych w Dzienniku Ustaw Nr 51 z dnia 17 października 1946 roku. W pakiecie znajdował się szereg rozporządzeń regulujących uposażenia kilku grup zawodowych. Pośród nich znaleźli się pracownicy kolei i poczty polskiej, nauczyciele, a także funkcjonariusze aparatu państwa⁵⁸.

Kolejne zmiany zmierzające do wzmocnienia ochrony praw pracowniczych wprowadził dekret z 29 września 1945 roku nowelizujący ustawę z 16 maja 1922 roku o urloпах dla pracowników, zatrudnionych w przemyśle i handlu (tekst jedn. Dz.U. z 1933 r. Nr 94, poz. 735)⁵⁹. Na tej podstawie zmieniono zasady naliczania urlopu pracowniczego. W świetle nowych zasad przez dni urlopowe rozumiano dni robocze. W ten sposób uchylono niekorzystne dla pracowników naliczanie płatnych dni wolnych. Zaprzestano wliczania świąt i niedziel do okresu urlopowego. Ponadto dookreślono zasady naliczania wynagrodzenia za dni wolne. Za każdy dzień urlopu pracownik miał otrzymywać wynagrodzenie odpowiadające stawce za dzień pracy. W ten sposób kwotę przysługującego

⁵⁷ M. Kallas, A. Lityński, *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2003, s. 436–437.

⁵⁸ Były to: rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8 sierpnia 1946 roku o zmianie rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 2 listopada 1945 roku o uposażeniu pracowników przedsiębiorstwa „Polskie Koleje Państwowe” (Dz.U. z 1946 r. Nr 51, poz. 288); rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 września 1946 roku w sprawie zmiany rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 listopada 1945 roku o uposażeniu pracowników państwowego przedsiębiorstwa „Polska Poczta, Telegraf i Telefon” (Dz.U. z 1946 r. Nr 51, poz. 290); rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 września 1946 roku o zmianie rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 19 grudnia 1933 roku o zasadach zaszeregowania funkcjonariuszów państwowych do grup uposażenia i automatycznego przechodzenia nauczycieli do wyższych grup uposażenia, o dodatkach lokalnych, funkcyjnych i służbowych oraz o umundurowaniu niższych funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. z 1946 r. Nr 51, poz. 291). Także w Dzienniku Ustaw Nr 52 z 18 października 1946 roku znalazły się akty normatywne regulujące przedmiotową kwestię. Były to: rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 września 1946 roku o zmianie rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 2 listopada 1945 roku o uposażeniu pracowników przedsiębiorstwa „Polskie Koleje Państwowe” (Dz.U. z 1946 r. Nr 52, poz. 295) oraz rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 września 1946 roku o zmianie rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 19 grudnia 1933 roku o zasadach zaszeregowania funkcjonariuszów państwowych do grup uposażenia i automatycznego przechodzenia nauczycieli do wyższych grup uposażenia, o dodatkach lokalnych, funkcyjnych i służbowych oraz o umundurowaniu niższych funkcjonariuszów państwowych (Dz.U. z 1946 r. Nr 52, poz. 296).

⁵⁹ Dekret z dnia 29 września 1945 roku o zmianie ustawy z dnia 16 maja 1922 roku o urloпах dla pracowników, zatrudnionych w przemyśle i handlu (Dz.U. z 1945 r. Nr 43, poz. 238).

wynagrodzenia za dzień urlopu bezpośrednio powiązano ze stawką dzienną wynagrodzenia⁶⁰.

Z innym działaniem zmierzającym do zwiększenia ochrony uprawnień wybranych grup pracowniczych wiązało się wydanie dekretu z 29 września 1945 roku zmieniającego zasady pracy młodocianych⁶¹. Znowelizowano nim ustawę z 2 lipca 1924 roku w przedmiocie pracy młodocianych i kobiet (Dz.U. z 1924 r. Nr 65, poz. 636 ze zm.). Prawodawca komunistyczny wprowadził obowiązek pobierania nauki zawodu lub dokształcania się przez wspomnianą grupę pracowników. Do obowiązujących godzin pracy wliczane miały być godziny nauki zawodu lub kształcenie w szkołach dla młodocianych pracowników, uczniów terminatorów i praktykantów w wymiarze do 18 godzin tygodniowo.

Realizowana od początku procesu przejmowania władzy polityka komunistów prowadząca do zwiększenia ochrony praw pracowniczych doprowadziła do wydania obszernego rozporządzenia z 6 listopada 1946 roku w sprawie ogólnych przepisów dotyczących bezpieczeństwa i higieny pracy⁶². Wcześniej, 26 marca 1946 roku, wydane zostało na podstawie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 16 marca 1928 roku o bezpieczeństwie i higienie pracy (Dz.U. z 1928 r. Nr 35, poz. 325) rozporządzenie Ministrów: Pracy i Opieki Społecznej, Zdrowia i Przemysłu o higienie pracy w zakładach przemysłu włókienniczego (Dz.U. z 1946 r. Nr 23, poz. 151).

Inną istotną zmianą zasad świadczenia pracy było wprowadzenie przepisów o czasie pracy w przemyśle i handlu określonych w dekrecie z 19 września 1946 roku⁶³. Na tej podstawie znowelizowano ustawę z 18 grudnia 1919 roku o czasie pracy w przemyśle i handlu (Dz.U. z 1933 r. Nr 94, poz. 734). Na mocy dekretu czas pracy pracowników zatrudnionych na podstawie umowy w przemyśle, handlu, górnictwie, komunikacji i przewozie oraz innych zakładach pracy, niezależnie od statusu prawnego pracodawcy, wynosić miał maksymalnie osiem godzin na dobę, a w sobotę sześć godzin, obliczanych bez wliczenia przerw przeznaczonych na odpoczynek⁶⁴. W konsekwencji zmienił się łączny godzinowy czas pracy tygodniowej i miesięcznej, odpowiednio z 48 do 46 i 192 do 184 godzin.

⁶⁰ S.M. Grzybowski, *Demokratyzacja ustawodawstwa...*, s. 123–124.

⁶¹ Dekret z dnia 29 września 1945 roku o zmianie ustawy z dnia 2 lipca 1924 roku w przedmiocie pracy młodocianych i kobiet (Dz.U. z 1945 r. Nr 43, poz. 236 ze zm.).

⁶² Rozporządzenie Ministrów: Pracy i Opieki Społecznej, Zdrowia, Przemysłu, Odbudowy, Administracji Publicznej oraz Ziem Odzyskanych z dnia 6 listopada 1946 roku wydane w porozumieniu z Ministrami: Obrony Narodowej, Skarbu, Sprawiedliwości, Oświaty, Rolnictwa i Reform Rolnych, Komunikacji, Poczty i Telegrafów, Leśnictwa oraz Aproprowiacji i Handlu o ogólnych przepisach dotyczących bezpieczeństwa i higieny pracy (Dz.U. z 1946 r. Nr 62, poz. 344).

⁶³ Dekret z dnia 19 września 1946 roku o zmianie ustawy o czasie pracy w przemyśle i handlu (Dz.U. z 1946 r. Nr 51, poz. 285).

⁶⁴ Była to tak zwana angielska sobota. Zob. A. Lityński, *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2013, s. 250.

Dążenie komunistów do szybkiego ujednoczenia zasad zatrudniania pracowników najemnych doprowadziło do wydania dekretu z 13 września 1946 roku zmieniającego przedwojenne przepisy o układach zbiorowych pracy⁶⁵. Wykreślono zapis, na mocy którego spośród pracowników objętych przepisami o zbiorowych układach pracy wyłączono robotników zatrudnionych w rolnictwie, ogrodnictwie i leśnictwie. Moc powszechnie obowiązującą zawartemu układowi zbiorowemu pracy dotyczącemu gospodarstw rolnych, nadawał minister pracy i opieki społecznej w porozumieniu z ministrem rolnictwa i reform rolnych.

Państwowa monopolizacja pośrednictwa pracy i przymus zatrudnienia

Zmiany w zakresie polityki zatrudnienia wprowadzone w pierwszych 30 miesiącach istnienia Polski Ludowej nie były ukierunkowane wyłącznie na poprawę sytuacji ludzi świata pracy. Zgodnie z głoszoną ideologią komunistów dążyli do zbudowania podstaw ogólnopaństwowego syndykatu obejmującego, zgodnie z założeniami gospodarki centralnie planowanej i kierowanej, wszystkie osoby zdolne do pracy. Realizacji tego celu służyło w szczególności kilka aktów normatywnych. Krótco po utworzeniu Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej wydany został dekret o fundamentalnym znaczeniu dla gruntownych przeobrażeń rynku pracy. Zapowiedzią planu ingerencji państwa w procesy i zdarzenia społeczne, a przede wszystkim wytwórcze, prowadzonej zgodnie z marksistowsko-leninowską ideą gospodarki planowej i centralnie sterowanej, było przyjęcie dekretu z 2 sierpnia 1945 roku o tworzeniu urzędów zatrudnienia⁶⁶. Kwestia ta była wcześniej przedmiotem obrad Sekretariatu KC PPR 23 czerwca 1945 roku⁶⁷.

Działaniom zmierzającym do przejścia przez państwo kontroli nad rynkiem pracy sprzyjała sytuacja w powojennej Polsce. Wskazanym oficjalnie przez prowadzącą powodem tworzenia państwowych urzędów zatrudnienia oraz monopolizacji pośrednictwa pracy były usprawnienie organizacji zatrudnienia i optymalne spożytkowanie siły roboczej. Urzędy te uzyskały status organów Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej⁶⁸. Zgodnie z wprowadzonymi rozwiązaniami wyłącz-

⁶⁵ Dekret z dnia 13 września 1946 roku o zmianie niektórych przepisów ustawy z dnia 14 kwietnia 1937 roku o układach zbiorowych pracy (Dz.U. z 1946 r. Nr 61, poz. 339).

⁶⁶ Dekret z dnia 2 sierpnia 1945 roku o urzędach zatrudnienia (Dz.U. z 1945 r. Nr 30, poz. 182). Zob. szerzej: E. Słabińska, *Rzecz o urzędach zatrudnienia. Kształtowanie systemu instytucjonalnego do realizacji polityki zatrudnienia w 1945 roku*, [w:] *Na gruzach starego świata. Rok 1945 z perspektywy gospodarczej i społecznej*, red. T. Głowiński, Wrocław 2020, s. 93 n.

⁶⁷ *Protokół z posiedzenia Sekretariatu KC PPR odbytego w dniu 23 czerwca 1945 r.*, [w:] *Protokoły posiedzeń Sekretariatu KC PPR 1945–1946*, red. A. Kochański, Warszawa 2001, s. 61.

⁶⁸ Pod koniec pierwszej połowy 1946 roku ukazały się dwa akty wykonawcze do dekretu o urzędach zatrudnienia. Pierwszym było rozporządzenie Ministra Pracy i Opieki Społecznej z dnia 29 kwietnia 1946 roku o organizacji urzędów zatrudnienia (Dz.U. z 1946 r. Nr 22, poz. 144). Dru-

ne uprawnienia do pośredniczenia w zawieraniu umów o pracę oraz umów o naukę zawodu, a także regulowania rynku pracy przez wyrównanie popytu z podażą zatrudnienia (clearing pracy) przysługiwały urzędowi zatrudnienia.

Urzędy zatrudnienia miały czerpać informacje od kierowników zakładów pracy, którzy zostali zobowiązani do zgłaszania każdego wolnego miejsca pracy lub nauki zawodu, jak również do przekazywania informacji o zatrudnionym pracowniku i osobach podejmujących naukę zawodu. Miały też tworzyć społeczne komisje doradcze wspierające wykonywanie nałożonych zadań. Uzyskały przy tym prawo do delegowania przyznanych kompetencji organom samorządu terytorialnego lub pracowniczym organizacjom zawodowym. Wyeliminowaniu prób działań sprzecznych z dekretem miały służyć sankcje przewidziane za naruszenie jego postanowień⁶⁹.

W celu dodatkowego uszczelnienia rynku pracy minister pracy i opieki społecznej wydał rozporządzenie z 24 września 1945 roku regulujące szczegółowo zasady w zakresie pośrednictwa pracy oraz nauki zawodu⁷⁰. Zostały w nim uregulowane kompetencje urzędów zatrudnienia oraz obowiązki pracodawców, jak również obowiązki i uprawnienia osób poszukujących pracy. Dzięki temu rządzący uzyskali narzędzie do skutecznego kontrolowania całego rynku pracy najmniejszej w Polsce.

Na początku 1946 roku, a więc wraz z ustawą o nacjonalizacji głównych gałęzi gospodarki narodowej, ukazał się kolejny akt normatywny o kluczowym znaczeniu dla realizacji marksistowsko-leninowskiej wizji organizacji pracy. Był nim dekret z 8 stycznia 1946 roku wprowadzający obowiązkową rejestrację pracowników powiązaną z powszechnym obowiązkiem pracy⁷¹. W dekreście zamieszczono motywy wprowadzenia wspomnianej regulacji. W preambule prawodawca wyjaśnił, że wyniszczenie kraju i ludności przez hitlerowskiego najeźdź-

gim było rozporządzenie Ministra Pracy i Opieki Społecznej z dnia 29 kwietnia 1946 roku wydane w porozumieniu z Ministrami: Administracji Publicznej, Ziem Odzyskanych i Skarbu o trybie przekazywania czynności urzędów zatrudnienia organom samorządu terytorialnego i pracowniczym organizacjom zawodowym (Dz.U. z 1946 r. Nr 22, poz. 145).

⁶⁹ Dekret wszedł w życie od 1 września 1945 roku. Jednocześnie uchylono ustawę z 21 października 1921 roku o zarobkowym pośrednictwie pracy (Dz.U. z 1921 r. Nr 88, poz. 647) oraz ustawę z 10 czerwca 1924 roku o społecznym pośrednictwie pracy (Dz.U. z 1924 r. Nr 58, poz. 585). Utrzymano jedynie w mocy art. 25–31 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 27 października 1933 roku o pracy robotników portowych w Gdyni (Dz.U. z 1933 r. Nr 85, poz. 646). W tym przypadku pośrednictwo pracy wykonywać miał specjalny oddział Urzędu Zatrudnienia dla robotników portowych (art. 12).

⁷⁰ Rozporządzenie Ministra Pracy i Opieki Społecznej z dnia 24 września 1945 roku o pośrednictwie pracy i pośrednictwie przy zawieraniu umów o naukę zawodu (Dz.U. z 1945 r. Nr 41, poz. 231).

⁷¹ Dekret z dnia 8 stycznia 1946 roku o rejestracji i o obowiązku pracy (Dz.U. z 1946 r. Nr 3, poz. 24). Nawiązywano w ten sposób do wzorców sowieckich. Zob. A. Lityński, *Prawo Rosji...*, s. 56, 65, 111; A. Machnikowska, *Prawo własności w Polsce w latach 1944–1981. Studium historycznoprawne*, Gdańsk 2010, s. 36.

cę oraz przesunięcie granic państwowych wymagały od wszystkich obywateli wyteżonej, owocnej dla ogółu pracy oraz jak najrychlejszego zagospodarowania odzyskanych terenów. Podkreślono przy tym, że uchylanie się od wykonywania pracy społecznie pożytecznej nie mogło być tolerowane w obliczu powojennych wyzwań, przed którymi stanęło państwo.

Na mocy dekretu obywatele polscy oraz osoby zamieszkałe w Polsce niemożące wykazać się innym obywatelstwem: mężczyźni do 18 do 55 lat, kobiety od 18 do 45 lat — zobowiązani zostali do zarejestrowania się w urzędach zatrudnienia zgodnie z miejscem zamieszkania lub pobytu. Jednocześnie określone zostały kategorie osób niepodlegających temu obowiązkowi. Osoby, które utraciły prawo do korzystania ze zwolnienia, były zobowiązane do dokonania rejestracji w ciągu dwóch tygodni. Ponadto na wszystkich zarejestrowanych został nałożony obowiązek zawiadomienia właściwego organu o każdej zmianie miejsca zamieszkania.

Na mocy wspomnianego dekretu urząd zatrudnienia mógł powołać osoby zarejestrowane do pracy we wszystkich gałęziach i rodzajach gospodarki, zgodnie z kwalifikacjami, na okres do dwóch lat. Przy podejmowaniu decyzji o skierowaniu nie był związany dotychczasowym miejscem zamieszkania (pobytu) osoby podlegającej zatrudnieniu⁷².

Urzędy zatrudnienia zostały zobowiązane do zapewnienia osobom powołanym do pracy w trybie określonym w dekreście możliwości wyboru rodzaju i miejsca pracy, jeżeli byłaby świadczona poza miejscem zamieszkania zatrudnionego. W ten sposób prawodawca komunistyczny pozostawiał pewną przestrzeń decyzyjną zainteresowanym. Odbywało się to jednak wyłącznie w granicach wyznaczonych przez interes ogólnospołeczny. Wynagrodzenia i świadczenia zatrudnionych zgodnie z dekretem nie mogły być niższe niż innych osób zatrudnionych na analogicznych stanowiskach w tej samej gałęzi gospodarki.

Terenowe rady narodowe przy współdziałaniu przedstawiciela właściwej władzy przemysłowej powołane zostały do kontroli zgodności czynności urzędów zatrudnienia z obowiązującymi wytycznymi, a także przeprowadzania kontroli i inspekcji w zakresie stosowania dekretu przez pracodawców i osoby podlegające rejestracji lub powołane do pracy. W tym celu organy te miały prawo do powoływania specjalnych komisji. W celu wyegzekwowania nałożonych obowiązków prawodawca wprowadził rozbudowany katalog sankcji za naruszenie obowiąz-

⁷² Jednocześnie prawodawca przewidział szereg zwolnień od omawianego obowiązku. W trybie określonym w dekreście nie mogły być powołane do pracy osoby niepodlegające rejestracji, nauczyciele szkół prywatnych, właściciele i pracownicy zakładów przemysłowych, rzemieślniczych, handlowych, o ile dany zakład pracy został uznany za pożyteczny dla gospodarki krajowej lub lokalnej, uczniowie szkół średnich i słuchacze wyższych uczelni, osoby niezdolne do pracy wskutek trwałej choroby lub ułomności fizycznej, a także kobiety ciężarne, karmiące lub sprawujące pieczę macierzyńską nad dzieckiem do czternastu lat. Ponadto nie mogły być zatrudniane mężatki prowadzące gospodarstwo domowe w rodzinie złożonej z co najmniej trzech osób, jeżeli choćby co do jednej z nich zachodziły wyżej wymienione warunki lub okoliczności stanowiące podstawę zwolnienia z rejestracji.

ków wynikających z dekretu⁷³. Urząd zatrudnienia nadal miał jednak możliwość powołać do pracy osobę pociągniętą do odpowiedzialności, przy czym w takich okolicznościach traciła ona możliwość wyboru miejsca i rodzaju pracy⁷⁴.

Wraz z przytoczonym aktem normatywnym komuniści wprowadzili również dekret z 8 stycznia 1946 roku ujednociający stosowanie przepisów prawa pracy na obszarze całego kraju⁷⁵. Długa lista wymienionych regulacji wskazuje na dążenie obozu rządzącego do unifikacji tej gałęzi prawa. W tym celu uchylono moc obowiązującą wszystkich przepisów prawa obcego i dzielnicowego dotyczących spraw objętych wprowadzanymi przepisami⁷⁶. Na podstawie dekretu o obowiązkowej rejestracji i pracy minister pracy i opieki społecznej wydał rozporządzenie z 28 listopada 1946 roku uszczegóławiające wprowadzone rozwiązania⁷⁷.

Przepisy szczególne dotyczące przymusu ewidencji i zatrudnienia przedstawicieli wybranych zawodów

Warunki wojenne panujące tuż po wyzwoleniu ziem polskich spod okupacji niemieckiej i wynikające stąd trudności umożliwiały komunistom wprowadzanie szeregu aktów normatywnych regulujących w sposób ekstraordynaryjny sytuację przedstawicieli kilku grup zawodowych. Pierwszy przypadek wiązał się z przeprowadzeniem reformy rolnej. Zakres przewidywanych prac związanych z pomiarem oraz podziałem gruntów spowodował, że konieczne stało się wykorzystanie wszystkich dostępnych specjalistów w zakresie geodezji. To zagadnienie regulował dekret z 7 października 1944 roku⁷⁸. Na jego mocy mobilizowano do pracy wszystkich specjalistów w zakresie miernictwa wraz z przyrządami mierniczymi,

⁷³ Odpowiedzialności karnej podlegało w szczególności niedopełnienie obowiązku rejestracji, niezgłoszenie w terminie zmiany miejsca zamieszkania, podawanie w zgłoszeniu informacji nieprawdziwych, wystawienie lub używanie niezgodnego z prawdą świadectwa zatrudnienia, jak również niestawienie się w terminie do wyznaczonej pracy.

⁷⁴ W tamtym czasie zmiany na rynku pracy spowodowały, jak twierdzili przedstawiciele ówczesnej doktryny prawa pracy, że w wyniku niewydania obwieszczeń nakazujących rejestrację powszechny obowiązek rejestracji nie został zrealizowany. Zob. Cz. Chmielewski, M. Świącicki, *Prawo pracy...*, s. 206.

⁷⁵ Dekret z dnia 8 stycznia 1946 roku o rozciągnięciu mocy obowiązującej niektórych przepisów ustawodawstwa pracy na cały obszar Państwa Polskiego (Dz.U. z 1946 r. Nr 4, poz. 30).

⁷⁶ Wprowadzone zmiany zmierzały nie tylko do poprawy sytuacji pracowników i ujednoczenia sytuacji pracowników fizycznych i umysłowych, lecz także do uporządkowania i ujednoczenia warunków na rynku pracy na terenie całego kraju. Zob. A. Lityński, *Historia prawa...*, s. 251.

⁷⁷ Rozporządzenie Ministra Pracy i Opieki Społecznej z dnia 28 listopada 1946 roku o sposobie dopełnienia rejestracji w wykonaniu dekretu z dnia 8 stycznia 1946 roku o rejestracji i o obowiązku pracy (Dz.U. z 1946 r. Nr 70, poz. 388).

⁷⁸ Dekret z dnia 7 października 1944 roku o mobilizacji sił mierniczych (Dz.U. z 1944 r. Nr 7, poz. 31).

którzy nie ukończyli 60 lat. Zgodnie z wolą prawodawcy komunistycznego mieli oni udzielać merytorycznego wsparcia podczas realizacji czynności technicznych związanych z reformą. Za specjalistów w tej dziedzinie uznano inżynierów mierniczych, mierniczych przysięgłych, mierniczych, praktykantów mierniczych i absolwentów szkół mierniczych, niezależnie od miejsca zatrudnienia⁷⁹.

Drugi przypadek dotyczył przedstawicieli zawodów medycznych. Na mocy dekretu z 10 sierpnia 1945 roku⁸⁰ lekarze, lekarze dentyści, farmaceuci, felczerzy, położne, pielęgniarki i uprawnieni samodzielni technicy dentyści zostali zobowiązani do zarejestrowania w powiatowej władzy administracji ogólnej (w tej roli występował lekarz powiatowy) w terminie określonym przez ministra zdrowia. Zarejestrowani mieli otrzymać poświadczenie potwierdzające rejestrację. Jej dokonanie nie zwalniało od obowiązku rejestracyjnego wynikającego z innych przepisów. Zarejestrowani mieli powiadamiać o każdej zmianie adresu⁸¹.

Kolejnym aktem normatywnym wprowadzającym nadzwyczajne zasady zatrudnienia był dekret z 22 lutego 1946 roku o przymusowym zatrudnieniu w wymiarze sprawiedliwości⁸². Obywatele polscy mający kwalifikacje do objęcia stanowiska sędziowskiego zobowiązani zostali w ciągu miesiąca od wejścia w życie dekretu do zarejestrowania się w sądzie grodzkim miejsca zamieszkania w ciągu miesiąca od wejścia w życie dekretu⁸³. Od wspomnianego obowiązku zostały wprowadzone pewne wyjątki. Na mocy dekretu w okresie do 31 grudnia 1946 roku minister sprawiedliwości uzyskał uprawnienie do powołania w drodze zarządzenia osób zarejestrowanych do pracy w wymiarze sprawiedliwości na okres nie dłuższy niż rok. W razie potrzeby minister dysponował także możliwością wydłużenia tego obowiązku na okres do jednego roku. Mógł także upoważnić osoby powołane na mocy dekretu do pracy w sądownictwie do wykonywania czynności

⁷⁹ Uchylenie się od obowiązków wynikających z dekretu oraz aktów wykonawczych zagrożone było karą aresztu do dwóch lat, a także fakultatywnym zagrożeniem utraty prawa wykonywania zawodu do pięciu lat.

⁸⁰ Dekret z dnia 10 sierpnia 1945 roku o rejestracji pracowników służby zdrowia (Dz.U. z 1945 r. Nr 43, poz. 235).

⁸¹ Uchyłający się od obowiązku rejestracji albo podający dane nieprawdziwe lub zatajający dane, które powinny być ujawnione, podlegali karze aresztu do trzech miesięcy lub karze grzywny do 3 tys. zł. Jako karę dodatkową prawodawca komunistyczny przewidział dotkliwą sankcję w postaci orzekanej fakultatywnie utraty prawa wykonywania zawodu na okres dwóch lat.

⁸² Dekret z dnia 22 lutego 1946 roku o rejestracji i przymusowym zatrudnieniu we władzach wymiaru sprawiedliwości osób mających kwalifikacje do objęcia stanowiska sędziowskiego (Dz.U. z 1946 r. Nr 9, poz. 65); G. Jakubowski, *Sądownictwo powszechne w Polsce w latach 1944–1950*, Warszawa 2002, s. 71–72.

⁸³ Osoby zobowiązane do rejestracji miały podać imię, nazwisko, datę urodzenia oraz adres. Ponadto przedkładały dane potwierdzające kwalifikacje do objęcia stanowiska sędziowskiego, a także zawód i stanowisko zawodowe przed 1 września 1939 roku i w dniu rejestracji. Zarejestrowani mieli obowiązek zawiadomić właściwy sąd grodzki o każdej zmianie miejsca zamieszkania w ciągu dwóch tygodni od zaistnienia takiej okoliczności.

sędziowskich i prokuratorskich. Z chwilą objęcia wyznaczonej funkcji stosunek służbowy powołanego miał być oceniany według tych samych standardów, które były stosowane wobec osób zajmujących analogiczne stanowisko na podstawie nominacji⁸⁴.

W drugiej połowie 1946 roku kontynuowano praktykę przymusowego zatrudniania w strategicznych z punktu widzenia celów komunistów branżach gospodarki. W dniu 5 września 1946 roku wydany został dekret, na podstawie którego specjaliści w zakresie budownictwa zostali objęci obowiązkiem świadczenia pracy zgodnie ze swoim wykształceniem w miejscu wskazanym w trybie administracyjnym⁸⁵. Zgodnie z wprowadzonym rozwiązaniem obywatele polscy dysponujący technicznymi kwalifikacjami z dziedziny budownictwa mieli w ciągu dwóch miesięcy od wejścia w życie dekretu zarejestrować się w ewidencji prowadzonej przez powiatową władzę administracji ogólnej miejsca zamieszkania. Do zawodów związanych z budownictwem zaliczono inżynierów architektów, inżynierów dróg i mostów, inżynierów lądowych, inżynierów wodnych, inżynierów o innym wykształceniu, którzy pracowali w budownictwie nie krócej niż trzy lata, techników budowlanych i instalacyjnych, majstrów budowlanych i instalacyjnych.

Powiatowy organ administracji ogólnej uzyskał uprawnienie do powoływania w okresie do 31 grudnia 1948 roku do pracy w budownictwie na rzecz odbudowy kraju osób zarejestrowanych zgodnie z ich kwalifikacjami na okres do dwóch lat. Zakres, sposób wykonywania oraz czas trwania przymusowego zatrudnienia dla poszczególnych obszarów kraju oraz poszczególnych grup zawodowych określał minister odbudowy w drodze zarządzenia. Osoby powołane do pracy w omawianym trybie uzyskały uprawnienie do wyboru miejsca pracy spośród propozycji wskazanych przez organ kierujący. Powołani do pracy otrzymywali wynagrodzenie według norm stosowanych w instytucji dla osób o tych samych kwalifikacjach. Uzyskiwali również uprawnienie do korzystania z innych świadczeń oferowanych przez wyznaczonego pracodawcę⁸⁶.

⁸⁴ Zobowiązani niespełniający obowiązku rejestracji podlegali karze aresztu do trzech miesięcy lub grzywny do 10 tys. zł albo obu tym karom łącznie. Tej samej karze podlegały osoby niewykonujące obowiązku zawiadomienia o zmianie miejsca zamieszkania. Z kolei osoba, która została powołana do pracy, ale nie stawiała się do niej w wyznaczonym terminie, podlegała karze aresztu do jednego roku lub karze grzywny albo obu karom łącznie. Ściganie przestępstwa niestawienia się do pracy następowało na wniosek ministra sprawiedliwości.

⁸⁵ Dekret z dnia 5 września 1946 roku o rejestracji i przymusowym zatrudnieniu fachowych sił technicznych z dziedziny budownictwa na rzecz odbudowy kraju (Dz.U. z 1946 r. Nr 47, poz. 266).

⁸⁶ Dekret penalizował działania niezgodne z obowiązkami wynikającymi z dekretu. Niedokonanie rejestracji podlegało karze aresztu do trzech miesięcy i grzywny do 30 tys. zł albo jednej z tych kar. Zagrożone tą samą karą było niezgłoszenie zmiany miejsca zamieszkania osoby zarejestrowanej. Osoba, która wbrew powołaniu nie stawiała się do pracy w wyznaczonym terminie, podlegała karze aresztu do roku i grzywny albo jednej z tych kar. Ściganie odbywało się na wniosek właściwej powiatowej władzy administracji ogólnej.

Prezentując przepisy szczególne określające status prawny wybranych grup zawodowych, należy wspomnieć o pracownikach kolei. Z uwagi na zbliżający się czas decyzji w sprawie oficjalnego ogłoszenia zakończenia stanu wojny, a w konsekwencji zniknięcie przesłanki stanowiącej podstawę militaryzacji kolei, pilną sprawą stało się unormowanie statusu prawnego pracowników PKP w warunkach pokoju. Konieczne było wprowadzenie rozstrzygnięć pozwalających obozowi komunistycznemu zachować pełną kontrolę nad kluczowym ówczesnie środkiem transportu. Służyło temu celowi obszerny, liczący 104 paragrafy, rozporządzenie z 2 listopada 1945 roku szczegółowo określające zasady służby pracowników PKP⁸⁷. Na podkreślenie zasługuje fakt, że ta branża była postrzegana przez komunistów jako strategiczna. Świadczy o tym uznanie stosunku służbowego pracowników PKP jako mającego charakter publiczno-prawny. Skutkiem tego stosunek pracy mógł być zmieniony, zawieszony lub rozwiązany wyłącznie na podstawie przepisów prawa publicznego, w szczególności wyżej wymienionego rozporządzenia. Szczególna rola przypadła Związkowi Zawodowemu Pracowników Kolejowych Rzeczypospolitej, który został uznany za reprezentanta ogółu pracowników i powołany do uzgadniania z właściwymi władzami wszystkich spraw dotyczących pracowników kolei.

W przywołanym rozporządzeniu szczegółowo określono zasady przyjmowania i mianowania pracowników PKP oraz obowiązki i prawa pracowników kolei. Przy tym na uwagę zasługuje wyeksponowanie w pierwszej kolejności obowiązków. Pracownik kolei obowiązany był służyć wiernie Rzeczypospolitej, stać na straży jej „demokratycznego ustroju”, postępować lojalnie wobec władz państwa i ich zarządzeń oraz strzec interesów państwa, przestrzegać tajemnicy służbowej, jeżeli władze uznały dane informacje za tajne oraz gdy utrzymania ich w tajemnicy wymagały dobro publiczne, względy służbowe albo interes osób korzystających z usług kolei. Bez zezwolenia właściwego organu nie wolno było pracownikowi w żadnej formie ujawniać informacji o sprawach dotyczących jego stosunku służbowego, jak również dotyczących działalności PKP. Opuszczenie przez pracownika posterunku służbowego było możliwe tylko za zezwoleniem bezpośredniego lub wyższego zwierzchnika. Ponadto pracownicy kolei obowiązani byli zamieszkiwać w miejscowości, w której został im przydzielony lokal mieszkalny, jak również przekazywać przełożonym informację o każdej zmianie miejsca pobytu, która była możliwa dopiero po uzyskaniu zgody „właściwej władzy”. Prawodawca uregulował również zasady odbywania służby wojskowej przez pracowników kolei, zasady ich odpowiedzialności służbowej, a także zasady rozwiązania stosunku służbowego. W ten sposób kompleksowo określono

⁸⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 listopada 1945 roku o służbie w przedsiębiorstwie „Polskie Koleje Państwowe” (Dz.U. z 1945 r. Nr 52, poz. 299) wydanym na podstawie art. 23 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 września 1926 r. o utworzeniu przedsiębiorstwa „Polskie Koleje Państwowe” (Dz.U. z 1930 r. Nr 89, poz. 705).

status grupy zawodowej uznawanej za kluczową⁸⁸. Uzupełnieniem tej regulacji było rozporządzenie z 2 listopada 1945 roku określające zasady uposażenia osób zatrudnionych w PKP⁸⁹.

Wnioski

Przedstawiona analiza aktywności prawodawczej komunistów dotyczącej organizacji pracy nie wyczerpuje wszystkich zagadnień. Jako przykład innych działań w omawianym obszarze można wskazać pracę przymusową więźniów lub jeńców wojennych oraz, tworzony na wzór sowiecki, system obozów pracy. Mimo to płynące z niej wnioski pozwalają naszkicować kierunek przekształceń organizacji świadczenia pracy, które to przekształcenia obóz komunistyczny zainicjował w 1944 roku, a następnie konsekwentnie realizował w kolejnych latach w związku ze szczególnym miejscem zajmowanym przez ideę pracy w aksjologii socjalistycznej.

Zmiany wprowadzone na rynku pracy w pierwszym okresie rządów komunistów, w szczególności dążenie do monopolizacji określonych sfer życia społeczno-gospodarczego, zmierzały w stronę stopniowego zwiększania wpływu państwa na procesy produkcyjne i były ukierunkowane na zastąpienie gospodarki rynkowej modelem gospodarki centralnie planowanej i kierowanej, opartej na administracyjnym sposobie organizacji. Komunistom sprzyjały okoliczności, które pozwalały uzasadniać ich działania ekstraordynaryjną sytuacją, powodującą potrzebę zaangażowania państwa w życie społeczno-gospodarcze i planowe działania, dające szansę na szybszą odbudowę zrujnowanego wojną kraju.

Analiza porównawcza formułowanej na gruncie marksizmu-leninizmu i programu politycznego komunistów polskich idei pracy oraz treści prawa stanowionego w okresie od wydania Manifestu PKWN do wyborów do Sejmu Ustawodawczego pozwala określić, które z elementów ideologii głoszonej przez komunistów polskich znalazły odzwierciedlenie w systemie prawnym. Sam fakt rozpoczęcia implementacji na gruncie porządku prawnego idei pracy zdefiniowanej uprzednio w myśli politycznej obozu komunistycznego pozostaje bezsporny. Z perspektywy opisanej zależności drugorzędną sprawą jest, znany skądinąd dzięki perspektywie historycznej, efekt końcowy uzyskany w wyniku wprowadzenia rozwiązań w życie. Nietrudno przy tym dostrzec, że skutki, do których doprowadziły podjęte działania, znacząco odbiegały od teoretycznych wizji.

⁸⁸ Wraz z wejściem w życie omawianego aktu wykonawczego uchylono rozporządzenie Rady Ministrów z 1 stycznia 1934 roku o stosunku służbowym pracowników przedsiębiorstwa „Polskie Koleje Państwowe”.

⁸⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 listopada 1945 roku o uposażeniu pracowników przedsiębiorstwa „Polskie Koleje Państwowe” (Dz.U. z 1945 r. Nr 55, poz. 309).

Na płaszczyźnie formalno-prawnej komuniści szybko zrealizowali zapowiedź stworzenia podstaw organizacyjnych służących zwiększeniu wpływu pracowników na funkcjonowanie zakładów pracy. Rady pracownicze pozwalały załogom wpływać na przedsiębiorstwa. Odrębną kwestią pozostaje rzeczywisty cel komunistów, w szczególności wykorzystanie rad jako narzędzia do przejmowania kontroli nad gospodarką. Inną sprawą jest również ustalenie, czy zwiększenie wpływu załogi, często niemającej doświadczenia i elementarnej wiedzy o zarządzaniu i mikroekonomii, był dla funkcjonowania poszczególnych przedsiębiorstw korzystny z punktu widzenia realizacji głównego postulatu dotyczącego zwiększenia wydajności pracy.

Niezwłocznie po wyzwoleniu komuniści przystąpili również do wprowadzania, zgodnych z uprzednimi enuncjacjami politycznymi, rozwiązań prawnych zmierzających do ochrony praw pracowniczych. Za przejaw tej tendencji należy uznać zarówno skrócenie czasu pracy, wzrost wynagrodzeń i zmianę zasad korzystania z urlopów pracowniczych, jak i ochronę praw kobiet i pracowników młodocianych, a także przepisy zmierzające do poprawy bezpieczeństwa i higieny pracy.

Odmienne natomiast od kwestii przywilejów pracowniczych wyglądała sytuacja dotycząca wprowadzania nowych obowiązków dotyczących świadczenia pracy. Ustanowienia monopolu państwa w zakresie pośrednictwa pracy, jak również wprowadzenia powszechnego obowiązku jej wykonywania trudno doszukać się we wcześniejszych dokumentach programowych komunistów. Brak ten nie dziwi, jeśli wziąć pod uwagę fakt, że na początkowym etapie przejmowania władzy politycy wspomnianego obozu politycznego nie chcieli dodatkowo zrażać i tak niechętniej wobec siebie większości społeczeństwa. Ostatecznie jednak w zestawieniu czystości ideologicznej z próbą sprostania oczekiwaniom społecznym komuniści polscy przyznali prymat pierwszej z wymienionych wartości. Wspomniane elementy polityki zatrudnienia pozostawały w zgodzie nie tylko z wytycznymi marksizmu-leninizmu, lecz także traktowanymi jako wzór do naśladowania „osiągnięciami” sowieckimi.

W dokumentach programowych trudno również doszukać się wzmianek o planach przymusowego zatrudniania przedstawicieli wielu branż, takich jak budownictwo, medycyna czy wymiar sprawiedliwości. W tym jednak wypadku przyczyn rozbieżności między deklaracjami politycznymi a prawem stanowionym należałoby się doszukiwać nie tyle w działaniu podstępnych komunistów, ile w rozpaczliwych próbach zaradzenia katastrofalnemu deficytowi specjalistów wielu kluczowych dla systemu społeczno-gospodarczego profesji. Stosowanie tego rodzaju siłowych metod zaradzenia problemowi wynikało ze skali zadań związanych z odbudową materialną i instytucjonalną państwa. Było także wymuszone ogromem strat ludzkich, które poniosła polska inteligencja w wyniku dopiero co zakończonej wojny. Nie dziwi również forma działań podejmowanych przez komunistów, próbujących zachęcić przedstawicieli wielu zawodów do współpracy

z obozem rządzącym. Od środowiska, którego perspektywę rządzenia państwem tworzyły wzorce sowieckie, oparte na socjotechnice przymusu i podstępu czerpiącej inspirację z dyrektyw leninizmu, trudno byłoby oczekiwać bardziej finezyjnych metod oddziaływania na jednostki.

Podsumowując analizę porównawczą założeń idei pracy formułowanej na gruncie myśli politycznej komunistów oraz treści regulacji prawnych stanowiących podstawę normatywną odbudowywanego rynku pracy, można wskazać trzy główne determinanty wprowadzanych rozwiązań. Pierwszą tworzyły wskazówki ideologiczne. Zmiana organizacji pracy, głównego podług marksizmu czynnika determinującego świat człowieka, miała pozwolić na sprawniejsze przeprowadzenie przemiany ustrojowej zmierzającej do socjalizmu.

Drugą przesłankę tworzyły rzeczywiste potrzeby zrujnowanego wojną kraju. Dążącemu do przejęcia pełni władzy obozowi rewolucyjnej lewicy trudno odmówić pozytywnych intencji, gdy jej przedstawiciele deklarowali chęć odbudowy kraju. Większość kierownictwa PPR tworzyli działacze dawnej Komunistycznej Partii Polski, a więc komuniści ideowcy mający szczytne intencje, ich wypaczone pojmowanie idei dobra wspólnego nie mogło jednak znaleźć akceptacji społeczeństwa polskiego.

Trzecią przesłanką, o której należy wspomnieć, było zastosowanie przymusu ekonomicznego jako narzędzia służącego przejęciu władzy w Polsce. Komuniści zręcznie posługiwali się wieloma socjotechnikami. Pośród wykorzystanych metod znalazł się również ten rodzaj celowego oddziaływania na zachowania ludzkie. Z wyrachowaniem wykorzystali bardzo trudne warunki bytowe społeczeństwa dotkniętego skutkami wojny. Konieczność zdobycia środków utrzymania wymuszała na Polakach uległość i posłuszeństwo wobec obozu rządzącego. Wprowadzenie monopolu pośrednictwa pracy przy jednoczesnym przymusie pracy skutkowało nie tylko zwiększeniem kontroli nad jednostkami, lecz także powszechnym ich uzależnieniem od woli rządzących. Państwo zyskiwało pełną kontrolę nad legalnymi sposobami zdobywania środków utrzymania. W konsekwencji komuniści mogli swobodnie decydować o dostępie do zasobów niezbędnych do zaspokojenia potrzeb bytowych lub o pozbawieniu wybranej jednostki lub określonej grupy osób dostępu do nich. Dysponowali jednocześnie stymulatorem pozytywnym w postaci nagradzania intratnymi stanowiskami posłusznych i gotowych do współpracy. Był to zatem bardzo skuteczny sposób neutralizacji oporu społecznego kierowanego zarówno przeciwko obozowi władzy, jak i przeciwko wprowadzanim zmianom ustrojowym. Dalszy rozwój wypadków potwierdza, że w powiązaniu z innymi socjotechnikami, w szczególności zaliczanymi do kategorii przemocy i podstępu, były to działania skuteczne.

Bibliografia

- Aleksandrow N.G., *Prawny stosunek pracy*, Warszawa 1951.
- Aleksandrow N.G., Paszerstnik A.E., *Sowieckie prawo pracy*, Moskwa 1952.
- Bosiacki A., Izdebski H., *Konstytucjonalizm rosyjski. Historia i współczesność*, Kraków 2013.
- Chmielewski Cz., Świącicki M., *Prawo pracy*, [w:] *Dziesięciolecie prawa Polski Ludowej 1944–1954*, red. L. Kurowski, Warszawa 1955, s. 193–236.
- Deklaracja ideowa Związku Patriotów Polskich w ZSRR*, [w:] *Publicystyka Związku Patriotów Polskich 1943–1944. Wybór*, red. W. Poterański, M. Wilusz, Warszawa 1967, s. 399–405.
- Engels F., *Anty-Dühring*, Warszawa 1972.
- Engels F., *Rola pracy w procesie ucziłowienia małpy*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela wybrane*, t. 2, Warszawa 1949, s. 69–80.
- Gomułka W., *Ku nowej Polsce*, [w:] W. Gomułka, *W walce o demokrację ludową*, t. 1, Warszawa 1947, s. 215–227.
- Gomułka W., *Nasze trudności i drogi ich przezwyciężenia*, [w:] W. Gomułka, *W walce o demokrację ludową*, t. 1, Warszawa 1947, s. 182–188.
- Grzybowski K., *Ustrój Związku Radzieckiego*, Kraków 1947.
- Grzybowski S.M., *Demokratyzacja ustawodawstwa pracy*, [w:] *Zarys historyczno-polityczny I-go rządu demokratycznego w Polsce*, red. K. Grzybowski, Warszawa 1947, s. 104–132.
- Grzybowski S.M., *Wstęp do nauki prawa pracy*, Kraków 1947.
- Jakubowski G., *Sądownictwo powszechne w Polsce w latach 1944–1950*, Warszawa 2002.
- Kallas M., Lityński A., *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2003.
- Karpiński W., *O konstytucji stalinowskiej*, Warszawa 1950.
- Krasnopolskij A.S., *Trudoweje prawootnoszenie i trudowej dogowor po sowieckomu prawu*, [w:] *Woprosy sowieckiego graždanskogo i trudowego prawa*, red. W.I. Serebrowskij, A.E. Paszerstnik, Moskwa 1952, s. 131–169.
- Lenin W.I., *Od zburzenia odwiecznego układu ku tworzeniu nowego*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 30, Warszawa 1957, s. 533–535.
- Lenin W.I., *Państwo a rewolucja*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 25, Warszawa 1951, s. 409–530.
- Lenin W.I., *Pierwotny szkic artykułu „Najbliższe zadania władzy radzieckiej”*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 27, Warszawa 1954, s. 204–221.
- Lenin W.I., *Przemówienie powitalne 6 maja. Pierwszy ogólnorosyjski zjazd poświęcony sprawom oświaty pozaszkolnej*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 29, Warszawa 1956, s. 327–331.
- Lenin W.I., *Referat o subotnikach wygłoszony 20 grudnia 1919 r. na Moskiewskiej Miejskiej Konferencji RKP(b)*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 30, Warszawa 1957, s. 283–289.
- Lenin W.I., *Rewolucja proletariacka a renegat Kautsky*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela wybrane*, t. 2, Warszawa 1951, s. 377–458.
- Lenin W.I., *Sprawozdanie polityczne Komitetu Centralnego wygłoszone 2 grudnia [1919 r.]*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 30, Warszawa 1957, s. 162–182.
- Lenin W.I., *Wielka inicjatywa*, [w:] W.I. Lenin, *Dziela*, t. 29, Warszawa 1956, s. 403–429.
- Lityński A., *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2013.
- Lityński A., *O idei pracy, prawie pracy i pracy przymusowej w Związku Sowieckim — uwagi wybrane (1917–1945)*, „Roczniki Administracji i Prawa” 21, 2021, z. spec., s. 43–52.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2017.
- Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*, red. M. Malinowski, Warszawa 1984, s. 554–561.
- Machnikowska A., *Prawo własności w Polsce w latach 1944–1981. Studium historycznoprawne*, Gdańsk 2010.

- Marks K., *Kapitał*, t. 1, Warszawa 1968.
- Marks K., *Krytyka programu gotajskiego*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela wybrane*, t. 2, Warszawa 1949, s. 5–39.
- Marks K., *Praca najemna i kapitał*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela wybrane*, t. 1, Warszawa 1949, s. 66–98.
- Marks K., Engels F., *Manifest komunistyczny*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela wybrane*, t. 1, Warszawa 1949, s. 14–55.
- O co walczyliśmy? (Deklaracja Polskiej Partii Robotniczej)*, [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*, red. M. Malinowski, Warszawa 1984, s. 121–123.
- O co walczyliśmy? Deklaracja programowa Polskiej Partii Robotniczej*, [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*, red. M. Malinowski, Warszawa 1984, s. 148–171.
- O co walczyliśmy? Materiał do dyskusji nad perspektywą rozwoju Polski opracowany w 1 Dywizji im. T. Kościuszki*, [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*, red. M. Malinowski, Warszawa 1984, s. 497–500.
- Odezwa KC PPR wzywająca robotników, chłopów i inteligencję do poparcia PKWN, [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*, red. M. Malinowski, Warszawa 1984, s. 221–225.
- Protokół numer 2 z posiedzenia Sekretariatu z dnia 9 lutego 1946 r.*, [w:] *Protokoły posiedzenia Sekretariatu KC PPR 1945–1946*, red. A. Kochański, Warszawa 2001, s. 160–172.
- Protokół z posiedzenia Sekretariatu KC PPR odbytego w dniu 23 czerwca 1945 r.*, [w:] *Protokoły posiedzenia Sekretariatu KC PPR 1945–1946*, red. A. Kochański, Warszawa 2001, s. 59–72.
- Rezolucja I Zjazdu PPR w sprawach gospodarczych*, [w:] *PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego VIII 1944–XII 1945*, red. W. Góra, R. Halaba, N. Kołomejczyk, Warszawa 1959, s. 210–213.
- Słabińska E., *Rzecz o urzędach zatrudnienia. Kształtowanie systemu instytucjonalnego do realizacji polityki zatrudnienia w 1945 roku*, [w:] *Na gruzach starego świata. Rok 1945 z perspektywy gospodarczej i społecznej*, red. T. Głowiński, Wrocław 2020, s. 93–110.
- Słownik filozofii marksistowskiej*, red. T.M. Jaroszewski, Warszawa 1982.
- Uchwała plenum KC PPR w sprawach gospodarczych*, [w:] *PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego VIII 1944–XII 1945*, red. W. Góra, R. Halaba, N. Kołomejczyk, Warszawa 1959, s. 145–152.
- Zarys programu. Kolejny materiał opracowany przez komunistów polskich w 1 Dywizji im. T. Kościuszki do dyskusji programowej nad perspektywą rozwoju Polski*, [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*, red. M. Malinowski, Warszawa 1984, s. 504–519.